

УДК 159.922.8

DOI: 10.15421/103010

Торба Н. Г.,

доцентка кафедри педагогіки, психології та менеджменту Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, кандидатка психологічних наук

ORCID ID: 0000-0001-5187-1111

torbang@ukr.net

Пахомов І. В.,

старший викладач кафедри педагогіки, психології та менеджменту Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України

ORCID ID: 0000-0002-6101-9384

pahomov.ilya@ukr.net

Кобзаренко А. О.,

практичний психолог закладу дошкільної освіти «Ластівка»,
м. Біла Церква

ORCID ID: 0009-0008-8924-5974

alengkakobzarenko@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AGGRESSIVENESS OF PROFESSIONAL (VOCATION-TECHNICAL) EDUCATION ACQUIRES

Анотація. Метою дослідження була психологічна діагностика особливостей агресивності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти та апробація психокорекційної програми її зменшення. До завдань дослідження відносилися: емпіричне дослідження психологічних особливостей агресивності здобувачів освіти; розробка та апробація психокорекційної програми зниження рівня їх агресивності. Проведене анкетування показало, що переважна більшість опитаних здобувачів освіти особисто з проявами булінгу у закладі освіти не стикалися, але ставляться до нього негативно та займають позиції спостерігача. Дослідження за методикою Л. Почебут показало, що більшість опитаних здобувачів освіти мають середній рівень агресивності, третина – низький її рівень, і лише у деяких – високий її рівень. Гендерний аналіз показав, що у

хлопців переважає фізична, а у дівчат – вербальна агресія, інші види агресії не мають значущих відмінностей за ознаками статі. Дослідження за допомогою опитувальника А. Басса - А. Дарки показало, що для досліджуваних здобувачів освіти найбільш характерними є: негативізм, образи, роздратування та вербальна агресія, тобто непрямі, опосередковані види агресії. Гендерний аналіз показав, що у хлопців переважає негативізм, образа, вербальна та фізична агресія, у дівчат – непряма агресія та почуття провини. За допомогою методики «Q-сортування тенденцій поведінки в групі» було виявлено переважання у групах здобувачів освіти наступних тенденцій: «Товариськість», «Ухилення від боротьби» та «Прийняття незалежності групових норм, стандартів і морально-етичних цінностей». Застосування проєктивної методики «Тест егоцентричних асоціацій» показало переважання серед досліджуваних здобувачів освіти осіб з середнім рівнем егоцентризму. Була створена та апробована Комплексна програма психологічної профілактики агресивної поведінки, яка складалася з 13 занять.

Ключові слова: агресивність, здобувачі професійної (професійно-технічної) освіти, особи юнацького віку, гендерний аналіз

Abstract. The purpose of the study was to determine the psychological characteristics of the effectiveness of the acquirers of professional education and the ways of its psychological preparation. To achieve it, the following research tasks were determined: to conduct an empirical study of psychological disorders and their effectiveness and to develop and test a psychocorrective program to reduce its level. The results of the survey show that the vast majority of respondents have not personally encountered bullying, have a negative attitude towards this phenomenon and are observers of this process. According to the results of the research using the method of L. Pochebut, we found that the majority of the respondents have an average level of aggressiveness, a third – a low level, and only a small proportion – a high level. Therefore, physical aggression prevails in boys, and verbal aggression prevails in girls, other types of aggression do not have significant differences by gender. The analysis of the results obtained with the help of the questionnaire of A. Bass - A. Darka shows that indirect, mediated types of aggression are the most characteristic for education seekers: negativism, insults, irritation and verbal aggression. So, negativism, resentment, verbal and physical aggression predominate in boys, indirect aggression and feelings of guilt prevail in girls. The results of the application of the «Q-sorting of behavior tendencies in the group» method indicate the predominance of the following tendencies in the groups of education seekers: «Sociability», «Avoidance of struggle»

and «Acceptance of independence of group norms, standards and moral and ethical values». For the purpose of psychological prevention of aggressiveness among students, a Comprehensive program of psychological prevention of aggressive behavior was created and tested, which consists of 13 classes.

Key words: aggressiveness, vocational education students, youths, gender analysis.

Вступ. Проблема агресивності осіб юнацького віку – одна з центральних у вивченні їх свідомості, особистості, життєдіяльності. Неконтрольована агресивність часто обертається проти самого юнака, проявляються у таких негативних якостях, як підозрілість, недовірливість, жорстокість, цинізм тощо, може штовхати його на неадекватні насильницькі дії. Тому вкрай важливо вивчати розвиток агресивності осіб юнацького віку та вчасно коригувати її у разі, якщо вона завищена.

Мета статті полягала у визначенні психологічних особливостей агресивності здобувачів П(ПТ)О та шляхів її психокорекції. Визначені наступні завдання дослідження: провести емпіричне дослідження психологічних особливостей агресивності здобувачів П(ПТ)О; розробити та апробувати психокорекційну програму зниження рівня їх агресивності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Агресивність у віковому аспекті досліджували низка вчених: В Андрущенко [2], В. Бедан [4], В. Кердивар [12], М. Кременчуцька та Н. Жиліч [13], Долінська Л. та Лісовенко А. [14], І. Мазоха [15], В. Малімон [16], О. Мойсєєва [17], Р. Попелюшко та А. Бабич [20] та інші. Дослідженню проявів агресивності у юнацькому віці представлено в працях сучасних українських авторів: А. Амплєєва та О. Божко [1], С. Байда [3], Ю. Білюченко [5], О. Блискун [6], Ю. Бохонкова та О. Пелешенко [7], І. Галян та С. Нестерук [8], Л. Дейченко, К. Манапова та С. Раджабова [9], С. Дмитрієва та Л. Бутузова [10], Д. Іщенко [11], А. Осіпцов, О. Фролова та Т. Кордубан [18], В. Павелків [19], Н. Руденок [21], Товт [22], А. Федоренко, О. Сидоренко [23], І. Хоржевська та О. Тилінська [24], В. Шевчук [25], але її психологічні особливості у здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти (П(ПТ)О) вивчені недостатньо.

Експериментальною базою дослідження був Білоцерківський професійний ліцей. У дослідженні брали участь 148 здобувачів П(ПТ)О, з них 97 дівчат і 51 хлопець віком 15-17 років. Було використано комплекс психодіагностичних методик: «Тест на агресію» Л. Г. Почебут; опитувальник А. Басса й А. Дарки; методика Q-сортування тенденцій поведінки в групі; проективна методика «Тест егоцентричних асоціацій».

За результатами дослідження тесту за методикою Л. Г. Почебут було виявлено, що більшість опитаних (60%) мають середній рівень агресивності, третина (29%) – низький рівень, і лише незначна частка (11%) – високий рівень.

Особливе занепокоєння викликають саме здобувачі П(ПТ)О з високим рівнем агресії. З них найбільше осіб з високим рівнем емоційної агресії (21%), трохи менше осіб з високим рівнем самоагресії та вербальної агресії (19% та 17% відповідно), осіб з високим рівнем фізичної та предметної агресії майже не виявлено (7% та 5%) (табл. 1).

Таблиця 1.

**Частка здобувачів П(ПТ)О з високим рівнем агресивності
(методика Л. Почебут) (у %)**

Шкала агресії	Хлопці	Дівчата	Всього
Фізична	5	2	7
Вербальна	9	12	17
Предметна	3	2	5
Емоційна	10	11	21
Самоагресія	15	14	19

Аналіз результатів, отриманих за допомогою опитувальника А. Басса - А. Дарки, свідчить, що для здобувачів П(ПТ)О найбільш характерними є непрямі, опосередковані види агресії: негативізм (69%), образи (65%), роздратування (59%) та вербальна агресія (55%), а найменш характерними – підозрілість (45%), почуття провини (43%), непряма (32%) та фізична агресивність (11%) (табл. 2).

Таблиця 2.

**Частка здобувачів П(ПТ)О з рівнем агресивності вище середнього
(методика А. Басса – А. Дарки) (у %)**

Шкала	Хлопці	Дівчата	Всього
Фізична агресія	13	9	11
Непряма агресія	29	35	32
Роздратування	61	57	59
Негативізм	75	63	69
Образи	79	55	65
Підозрілість	47	43	45
Вербальна агресія	59	50	55
Почуття провини	41	45	43

Результати застосування методики «Q-сортування тенденцій поведінки в групі» свідчать про переважання серед опитаних наступних тенденцій: «Товариськість» (91%), «Ухилення від боротьби» (82%) та «Прийняття незалежності групових норм, стандартів і цінностей» (70%). Інші тенденції

поведінки в групі виражені слабо: «Залежність» (26%), «Наявність внутрішнього конфлікту особистості» (21%) та «Схильність до прийняття боротьби».

Аналіз отриманих результатів за проективною методикою «Тест егоцентричних асоціацій» (ТЕА) свідчить про переважання серед здобувачів П(ПТ)О осіб з середнім рівнем егоцентризму (67%), лише п'ята частка опитаних (21%) мають низький його рівень, і лише у незначної частки (12%) – високий рівень егоцентризму.

З метою психопрофілактики агресивності здобувачів П(ПТ)О нами була створена та апробована Комплексна програма психологічної профілактики їх агресивної поведінки, яка має на меті: розвиток адекватної самооцінки, формування навичок самоконтролю, здатності прогнозувати наслідки своєї поведінки, розвиток конструктивних поведінкових навичок та толерантності.

Тривалість занять – 60-180 хвилин, періодичність – 2 рази на тиждень. Категорія учасників – здобувачі ЗП(ПТ)О 16-18 років, кількість – 30 осіб. Тренінг складався з 13 занять, кожне з яких складається з трьох частин: теоретичного матеріалу, який подається у формі презентацій; проведення вправ, рольових ігор, дискусій; обговорення та рефлексія.

Заняття «Вступ» починається зі вступної частини, де приймаються базові правила роботи в групі. Створюються сприятливі умов для роботи, атмосфери довіри, відбувається ознайомлення з основними принципами та формами роботи, знайомство учасників між собою, ознайомлення з метою, планом проведення тренінгу. Наступне заняття «Пізнай себе» має на меті формування позитивного ставлення до себе і до інших, розвинути почуття толерантності та формувати адекватну самооцінку. Заняття «Подолання недоліків» прагне створити позитивний психологічний клімат; сформувати навички самоаналізу та самоконтролю власної поведінки.

На занятті «Емоції» учасників навчають усвідомлювати свої емоції та володіти своїми почуттями. Заняття «Агресивна енергія» навчає розпізнавати спрямованість агресивних імпульсів, розуміти свою агресивну поведінку. Впродовж заняття «Творімо добро» відбувається формування почуття власної гідності і поваги до людей, здатності до вираження своїх почуттів; формування адекватної самооцінки; розвивається вміння вести розмову, позитивно впливати на інших людей. Заняття «Спілкування – це здорово» має на меті формування комунікативних навичок здобувачів П(ПТ)О. Заняття «Формування свідомої відмови від шкідливих звичок та опановування техніки їх викорінення» спрямоване на профілактику шкідливих звичок.

Наступне заняття «Вербалізація почуттів» має навчити здобувачів П(ПТ)О аналізувати свою агресивну поведінку, розвинути вміння виражати свої емоції

через вербалізацію. Заняття «Відповідальна поведінка» формує навички відповідального прийняття рішень. Заняття «Я і конфлікт» сприяє усвідомлення учасниками своєї поведінки; формуванню вміння позитивно вирішувати конфлікти. Передостаннє заняття «Я і вміння долати конфлікти» формує у здобувачів П(ПТ)О навички асертивної поведінки у конфлікті. Останнє заняття «Формування навичок позитивного впливу на інших» розвиває у здобувачів П(ПТ)О вміння проявляти увагу, довіру, підтримку, впевнено, гідно приймати критику, похвалу. Аналіз підсумкової анкети, заповненої учасниками тренінгу після його завершення, свідчить про наявність у них знань та навичок саморегуляції власної поведінки, здатність до толерантного ставлення, вміння запобігати конфліктам.

Висновки. За результатами дослідження за методикою Л. Г. Почебут було виявлено, що більшість опитаних здобувачів П(ПТ)О мають середній рівень агресивності, третина – низький її рівень, і лише незначна частка – високий рівень. Зі здобувачів з високим рівнем агресії найбільше осіб з високим рівнем саме емоційної агресії, трохи менше осіб з високим рівнем самоагресії та вербальної агресії, осіб з високим рівнем фізичної та предметної агресії майже не виявлено. Аналіз результатів, отриманих за допомогою опитувальника А. Басса - А. Дарки, свідчить, що для здобувачів П(ПТ)О найбільш характерними є непрямі, опосередковані види агресії: негативізм, образи, роздратування та вербальна агресія, а найменш характерними – підозрілість, почуття провини, непряма та фізична агресія. Результати застосування методики «Q-сортування тенденцій поведінки в групі» свідчать про переважання у групах здобувачів П(ПТ)О наступних тенденцій: «Товариськість», «Ухилення від боротьби» та «Прийняття незалежності групових норм, стандартів і морально-етичних цінностей», інші тенденції поведінки в групі виражені слабо («Залежність», «Наявність внутрішнього конфлікту особистості» та «Схильність до прийняття боротьби»). Аналіз отриманих результатів за проєктивною методикою «Тест егоцентричних асоціацій» (ТЕА) свідчить про переважання серед здобувачів П(ПТ)О осіб з середнім рівнем егоцентризму, лише п'ята частка опитаних мають низький його рівень, і лише у незначної частки – високий рівень. З метою психопрофілактики агресивності здобувачів П(ПТ)О була створена та апробована Комплексна програма психологічної профілактики агресивної поведінки, яка складалася з 13 занять.

Література:

1. Амплєєва О.М., Божко О.О. Особливості прояву вербальної агресії сучасною молоддю. Габітус. Секція «Психологія особистості». 2021. Вип.32. С. 61-65. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.32.9>
 2. Андрущенко В. Агресивність особистості та її мінімізація засобами освіти. Вища освіта України. 2020. №2. С. 7-12. DOI [https://doi.org/10.31392/NPU-VOV.2020.2\(77\).02](https://doi.org/10.31392/NPU-VOV.2020.2(77).02)
 3. Байда С.П. Фактори агресивності у ранній юності – теоретичний аналіз. Вчені записки таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Серія «Психологія». 2022. Т. 33 (72). №2. С. 128-132. DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/21>
 4. Бедан В.Б. Біологічні та психологічні чинники формування агресивної поведінки. Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія». 2022. № 1(6). С. 403-416. DOI [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-1\(6\)-403-416](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-1(6)-403-416)
 5. Білюченко Ю. Психологічний зміст комунікативної агресії у дівчат та юнаків студентського віку. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Вип.11. С. 23–28. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.4>
 6. Блискун О.О. Психологічні складові агресивної поведінки молоді в Інтернет-спілкуванні. Психологія особистості. 2022. Т.12. №1. С. 5-10. DOI <https://doi.org/10.15330/ps.12.1.5-10>
 7. Бохонкова Ю.О., Блискун О.О., Пелешенко О.В. Психологічні особливості прояву агресії та форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2019. № 3(3). С. 33-44. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-33-44>
 8. Галян І.М., Нестерук С.Т. Юнацька агресивність в невизначеному сьогоденні. Вісник Національного університету оборони України. 2023. Вип. 6 (76). С. 19-28. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-23-76-6-19-28>
 9. Дейченко Л. М., Маннапова К. Р., Раджабова С. Ш. Взаємозв'язок агресивності й особистісних особливостей у здобувачів вищої освіти. Габітус. 2023. Вип.46. С. 80-84. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.11>
 10. Дмітрієва С.М., Бутузова Л.П. Розвиток асертивності юнаків як умови екологічної трансформації їх агресивності. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. 2021. Вип.1 (47). С. 65-74. DOI <https://doi.org/10.37203/kibit.2021.47.09>
 11. Іщенко Д.І. Агресивність сучасної молоді: причини, шляхи профілактики. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2020. Вип.10. С. 55–62. DOI <https://doi.org/10.31812/psychology.v0i10.3905>
-

-
12. Кердивар В. Психологічні особливості агресивності у внутрішньо переміщених осіб зі східних областей України. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2021. № 2(2). С. 18-25. DOI <https://doi.org/10.52363/dcpp-2021.2.2>
13. Кременчуцька М.К., Жиліч Н.Р. Агресивність у системі особистісних чинників вибору механізмів психологічного захисту під час воєнних подій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2023. №3. С. 13-19. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-3-2>
14. А.Ф., Долінська Л.В. Специфіка ворожості й агресивності осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом. Юридична психологія. 2020. № 1(26). С. 31-39. DOI <https://doi.org/10.33270/032026.01.31>
15. Мазоха І.С. Агресивність як чинник конфліктної поведінки особистості. Наука і освіта. 2016. №9. С. 99-104. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-9-18>
16. Малімон В. Номо есoномісuс: агресивність, нарцисизм, самотність. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2021. Вип.36. С. 101-108. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.36.12>
17. Мойсеева О.Є. Психологічний аналіз проблеми агресії. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць КПНУ ім. І. Огієнка. 2019. Вип. 7. С. 443-354. DOI <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-7.%p>
18. Осіпцов А.В., Фролова О.О. Кордубан Т.В. Явища агресії й агресивності та їхні прояви у командних видах спорту. Інноваційна педагогіка. Серія «Загальна педагогіка та історія педагогіки». 2020. Вип.21. Т. 1. С. 69-72. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2019.21.1-14>
19. Павелків В.Р. Агресія як феномен сучасності в системі молодіжних субкультур. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць КПНУ ім. І. Огієнка. 2016. №31. С. 293-303. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-31.%p>
20. Попелюшко Р., Бабич А. Теоретичний аналіз впливу життєвих обставин на прояви агресивної поведінки. Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Серія «Психологічні науки». 2023. Вип. 21 (66). С. 61-69. DOI [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2023.21\(66\).06](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2023.21(66).06)
21. Руденок Н. Особливості взаємозв'язку гомонегативізму з агресивністю та ціннісними орієнтаціями юнаків. Психологія: реальність і перспективи. 2021. Вип. 16. С. 35-40. DOI <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i16.223>
22. Товт В.В. Психологічні особливості проявів агресивності у юнацькому віці. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія». 2021. Вип. 2. С. 28-32. DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.2.6>
-

23. Федоренко А.Ф., Сидоренко О.Б. Психологічні особливості прояву агресивності та її змістовне наповнення в юнацькому віці. *Pedagogy and psychology in the modern world: the art of teaching and learning*. 2020. С. 31-34. DOI <http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-26-041-4-7>

24. Хоржевська І.М., Тилінська О.М. Агресивна поведінка учнів старшої школи. *Габітус*. 2021. Вип. 30. С. 190-197. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.30.33>

25. Шевчук В. Особливості прояву агресії у молодшому та старшому підлітковому віці у дітей із уповільненим психічним розвитком. *Молодий вчений*. Серія «Психологічні науки». 2020. №5 (81). С. 334-337. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-68>

References

1. Ampleieva, O.M., Bozhko, O.O. (2021), *Osoblyvosti proiavu verbalnoi ahresii suchasnoi u moloddiu* [Features of the manifestation of verbal aggression by modern youth]. *Habitus – Psykholohiia osobystosti*, № 32. pp. 61-65 [in Ukrainian].

2. Andrushchenko, V. (2020), *Ahresyvni osobystosti ta yii minimizatsiia zasobamy osvity* [Aggressive personality and its minimization by means of education]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, № 2. pp. 7-12 [in Ukrainian].

3. Baida, S.P. (2022), *Faktory ahresyvnosti u rannii yunosti – teoretychnyi analiz* [Factors of aggressiveness in early youth - a theoretical analysis]. *Vcheni zapysky tavriskoho natsionalnoho universytetu im. V. Vernadskoho – Psykholohiia*, T. 33 (72). № 2. pp. 128-132 [in Ukrainian].

4. Bedan, V.B. (2022), *Biologichni ta psykholohichni chynnyky formuvannia ahresyvnoi povedinky* [Biological and psychological factors in the formation of aggressive behavior]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky – Psykholohiia*, № 1(6). pp. 403-416. [in Ukrainian].

5. Biliuchenko, Yu. (2021), *Psykholohichniy zmist komunikatyvnoi ahresii u divchat ta yunakiv studentskoho viku* [Psychological content of communicative aggression in girls and boys of student age]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Psykholohichni nauky*, № 11. pp. 23–28 [in Ukrainian].

6. Blyskun, O.O. (2022), *Psykholohichni skladovi ahresyvnoi povedinky molodi v Internet-spilkuvanni* [Psychological components of aggressive behavior of young people in Internet communication]. *Psykholohiia osobystosti*, T.12. № 1. pp. 5-10 [in Ukrainian].

7. Bokhonkova, Yu.O., Blyskun, O.O., Peleshenko, O.V. (2019), *Psykholohichni osoblyvosti proiavu ahresii ta formy ahresyvnoi povedinky molodi v merezhi Internet*

[Psychological features of the manifestation of aggression and forms of aggressive behavior of young people on the Internet]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*, № 3 (3). pp. 33-44 [in Ukrainian].

8. Halian, I.M., Nesteruk, S.T. (2023), *Yunatska ahresyvnist v nevyznachenomu sohodenni* [Youthful aggressiveness in the uncertain present]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, № 6 (76). pp. 19-28 [in Ukrainian].

9. Deichenko, L. M., Mannapova, K. R., Radzhabova, S. Sh. (2023), *Vzaiemozv'iazok ahresyvnosti y osobystisnykh osoblyvostei u здобувачів вищої освіти* [The relationship between aggressiveness and personal characteristics in students of higher education]. *Habitus*, № 46. pp. 80-84 [in Ukrainian].

10. Dmitriieva, S.M., Butuzova, L.P. (2021), *Rozvytok asertyvnosti yunakiv yak umovy ekolohichnoi transformatsii yikh ahresyvnosti* [Development of assertiveness of young men as a condition for ecological transformation of their aggressiveness]. *Visnyk Kyivskoho instytutu biznesu ta tekhnolohii*, № 1 (47). pp. 65-74 [in Ukrainian].

11. Ishchenko, D.I. (2020), *Ahresyvnist suchasnoi molodi: prychny, shliakhy profilaktyky* [Aggressiveness of modern youth: causes, ways of prevention]. *Aktualni problemy psykholohiiv zakladakh osvity*, № 10. pp 55–62 [in Ukrainian].

12. Kerdyvar, V. (2021), *Psykholohichni osoblyvosti ahresyvnosti u vnutrishno peremishchenykh osib zi skhidnykh oblastei Ukrainy* [Psychological features of aggressiveness in internally displaced persons from the eastern regions of Ukraine]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. 2021. № 2(2). S. 18-25. [in Ukrainian].

13. Kremenchutska, M.K., Zhylich, N.R. (2023), *Ahresyvnist u systemi osobystisnykh chynnykiv vyboru mekhanizmiv psykholohichnoho zakhystu pid chas voienykh podii* [Aggressiveness in the system of personal factors in the selection of psychological protection mechanisms during military events]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu – Psykholohichni nauky*, № 3. pp. 13-19 [in Ukrainian].

14. Lisovenko, A.F., Dolinska, L.V. (2020), *Spetsyfika vorozhosti y ahresyvnosti osib, skhylnykh do perezhyvannia zazdroshchiv za riznym typom* [The specificity of hostility and aggressiveness of persons prone to experiencing envy of different types]. *Yurydychna psykholohiia*, № 1(26). pp. 31-39 [in Ukrainian].

15. Mazokha, I.S. (2016), *Ahresyvnist yak chynnyk konfliktnoi povedinky osobystosti* [Aggressiveness as a factor in personality conflict behavior]. *Nauka i osvita*, № 9. pp. 99-104 [in Ukrainian].

16. Malimon, V. (2021), *Homo economicus: ahresyvnist, nartsysyzm, samotnist* [Homo economicus: aggressiveness, narcissism, loneliness]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Filos.-politoh. Studii*, № 36. pp. 101-108 [in Ukrainian].

17. Moiseieva, O.Ye. (2019), *Psykhologichnyi analiz problemy ahresii* [Psychological analysis of the problem of aggression]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats KPNU im. I. Ohienka*, № 7. pp 443-354 [in Ukrainian].
 18. Osiptsov, A.V., Frolova, O.O. Korduban, T.V. (2020), *Yavysycha ahresii y ahresyvnosti ta yikhni proiavy u komandnykh vydakh sportu* [The phenomena of aggression and aggressiveness and their manifestations in team sports]. *Innovatsiina pedahohika – «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky»*, № 21. T. 1. pp. 69-72 [in Ukrainian].
 19. Pavelkiv, V.R. (2016), *Ahresiia yak fenomen susasnosti v systemi molodizhnykh subkultur* [Aggression as a phenomenon of coexistence in the system of youth subcultures]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats KPNU im. I. Ohienka*, № 31. pp. 293-303 [in Ukrainian].
 20. Popeliushko, R., Babych, A. (2023), *Teoretychnyi analiz vplyvu zhyttievykh obstavyn na proiavy ahresyvnoi povedinky* [Theoretical analysis of the influence of life circumstances on manifestations of aggressive behavior]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Drahomanova – Psykhologichni nauky*, № 21 (66). pp. 61-69 [in Ukrainian].
 21. Rudenok, N. (2021), *Osoblyvosti vzaimozv'iazku homonehatyvizmu z ahresyvnistiu ta tsinnisnymi oriiantatsiiamy yunakiv* [Peculiarities of the relationship between homonegativism and aggressiveness and value orientations of young people]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy*, № 16. pp. 35-40 [in Ukrainian].
 22. Tovt, V.V. (2021), *Psykhologichni osoblyvosti proiaviv ahresyvnosti u yunatskomu vitsi* [Psychological features of manifestations of aggressiveness in youth]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Psykhologhiia*, № 2. pp. 28-32 [in Ukrainian].
 23. Fedorenko, A.F., Sydorenko, O.B. (2020), *Psykhologichni osoblyvosti proiavu ahresyvnosti ta yii zmistovne napovnennia v yunatskomu vitsi* [Psychological features of the manifestation of aggressiveness and its content in youth]. *Pedagogy and psychology in the modern world: the art of teaching and learning*, pp. 31-34 [in Ukrainian].
 24. Khorzhevska, I.M., Tylińska, O.M. (2021), *Ahresyvna povedinka uchniv starshoi shkoly* [Aggressive behavior of high school students]. *Habitus*, № 30. pp. 190-197 [in Ukrainian].
 25. Shevchuk, V. (2020), *Osoblyvosti proiavu ahresii u molodshomu ta starshomu pidlitkovomu vitsi u ditei iz upovilnenym psykhičnym rozvytkom* [Peculiarities of manifestation of aggression in younger and older adolescence in children with delayed mental development]. *Molodyi vchenyi – Psykhologichni nauky*, № 5 (81). pp. 334-337 [in Ukrainian].
-